

بررسی آثار ترمیمی اجرای مراسم خون‌صلح؛ مطالعه موردی در استان کرمانشاه

بهزاد رضوی فرد*

حسین مرادقلی**

سیروس ضرغامی***

چکیده

خون‌صلح یا خون‌بس، یکی از روش‌های غیررسمی حل‌وفصل اختلافات کیفری محسوب می‌شود که، از جمله، در میان اقوام و طوایف عشایر کرد ساکن استان کرمانشاه رواج دارد. از این روش غیرکیفری و عرفی برای حل‌وفصل اختلافات مربوط به جرم قتل عمدی استفاده می‌شود. این تحقیق میزان پذیرش قاتل در جامعه را پس از اجرای مراسم خون‌صلح، از دیدگاه سه گروه خانواده قاتل، خانواده مقتول و ریش سفیدان جامعه محلی بررسی کرده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در مجموع پذیرش قاتل در جامعه موفقیت‌آمیز بوده و وی توانسته است زندگی عادی را در جامعه در پیش بگیرد. در این مقاله با رویکردی میدانی-تحلیلی به شرح میزان پذیرش قاتل در جامعه پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: خون‌صلح، قتل عمد، حل‌وفصل غیررسمی اختلاف، عشایر و

طوایف.

*عضو هیات علمی گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی razavi1351@yahoo.com

**کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی از دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول)

moradgholi.hossein@gmail.com

szn120@gmail.com

***دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی

قتل همواره به‌عنوان بزرگ‌ترین جنایت در همه ادوار تاریخ زندگی بشری مذموم بوده است. پروفیسور آشورث^۱، حقوقدان کیفری مشهور انگلستان، اهمیت جرم قتل را در قالب این کلمات بیان می‌کند: «مرگ صدمه نهایی است. همین نهایی بودن ایجاب می‌کند که مرگ را شدیدترین صدمه‌ای که می‌تواند به دیگری وارد شود دانسته و کسی را که بدون هیچ عذر یا توجیهی، آن را به دیگری تحمیل می‌کند، گناهکارترین مجرم بشناسیم.»^۲ در برخی جوامع آثار این پدیده جنایی به همین معایب ختم نمی‌شود. در این جوامع یک قتل می‌تواند شروعی برای ارتکاب انواع جرایم باشد. با این توضیح که در نظام عشیره‌ای، هر فرد علاوه بر هویت فردی دارای یک هویت جمعی نیز هست. در این جوامع انسجام و همبستگی بالا است و ارتکاب جرم نسبت به یک نفر تجاوز به تمام افراد آن نظام است. با وقوع قتل مردم به دو گروه بزهدار و بزهدیده تقسیم می‌شوند. پیامد این شکاف در جامعه وقوع و استمرار جرایم مختلف توسط این دو گروه علیه یکدیگر است. پاسخ جامعه محلی به قتل، برای احتراز از این عواقب و احساس عدم امنیت، خون صلح می‌باشد. در خصوص تاریخچه خون صلح سند معتبری در دست نیست؛ اما در لابه‌لای اشعار شعرای قدیمی اشاره‌هایی به اجرای این مراسم شده است.^۳ آیین خون صلح در حال حاضر در استان کرمانشاه قابل ملاحظه است. کرمانشاه از لحاظ بقایای سکونت‌های پیش از تاریخ، یکی از مناطق بسیار غنی و مهم در ایران و غرب آسیا است. قدیمی‌ترین آثار سکونت بشر در کرمانشاه مربوط به دوران پارینه‌سنگی قدیم است.

ساختار اصلی استان کرمانشاه را ایلات و عشایر مختلفی تشکیل می‌دهند. از جمله این ایلات می‌توان به ایل‌های سنجابی، زنگنه، کلهر، گوران و لک‌ها اشاره کرد که وجه مشترک همه، سادگی و همبستگی قابل توجه میان اعضا می‌باشد. باتوجه به مزایای خون صلح، همبستگی در این جوامع و امکان حضور ریش‌سفیدان از هریک از ایلات در اجرای مراسم خون صلح در یک نقطه از استان، می‌توان بر این عقیده بود که کمابیش در میان اکثر ایلات خون صلح و یا حداقل مراحل آن جاری و ساری است. اما بدون تردید رواج آن در میان قوم لک که بیشتر در مناطق شرقی و مرکزی استان پراکنده می‌باشند بیش از دیگران می‌باشد.

1. Ashworth

۲. به نقل از: میرمحمد صادقی، حسین، جرایم علیه اشخاص، میزان، چاپ دوم، بهار ۱۳۸۷، ص. ۲۰.
۳. مولوی: «می‌نهم پیش تو شمشیر و کفن می‌کشم پیش تو گردن را بزَن»

در آیین خون‌صلح پس از طی فرایند اخذ رضایت از اولیاء دم عده زیادی از مردم گرد هم می‌آیند و با ابراز احساسات و گریه کردن کدورت‌ها را کنار می‌گذارند. در این مراسم معمولاً دختری از اقوام قاتل به ازدواج فردی از بستگان مقتول در می‌آید که می‌توان عوض خون‌بها یا قسمتی از آن هم باشد.

نحوه اجرای خون‌صلح بدین شکل است که گروهی از ریش‌سفیدها و افراد آبرومند، قاتل کفن‌پوش را با دستان بسته در حالی که یک جلد قرآن و چاقویی را به همراه دارند به سمت اولیاء دم مشایعت می‌کنند تا آنها یا قاتل را به عظمت قرآن مورد بخشش قرار دهند یا به وسیله چاقو او را قصاص نمایند. اولیای دم نیز با بوسیدن قرآن قاتل را مورد عفو قرار می‌دهند و حاضرین در این مراسم در کنار هم ولیمه‌ای تناول می‌کنند که بیانگر خوردن نان و نمک با یکدیگر است.

۱. مباحث نظری

در این قسمت به توضیح بحث‌های نظری راجع به خون‌صلح از جمله مفهوم خون‌صلح، شیوه اجرای مراسم خون‌صلح و نیز ارتباط خون‌صلح با مفهوم عدالت ترمیمی پرداخته شده است.

۱-۱. مفهوم خون‌صلح

خون‌صلح واژه‌ای است که بیشتر در کرمانشاه کاربرد داشته و در میان اقوام دیگر از جمله بختیاری‌ها و اهالی لرستان بیشتر با عنوان خون‌بس شناخته می‌شود. به همین دلیل معنای لغوی آن را باید ذیل کلمه خون‌بس یا خون‌بست یافت.

در فرهنگ دهخدا ذیل خون‌بست به فدیة قتل، خون‌بها و دیه؛ و ذیل خون‌بست کردن به خون‌بر کردن، قصاص قتل را به ادای دیه بدل کردن، دیه قتل را گرفتن و از قصاص عفو کردن اشاره شده است.^۱ به هر ترتیب وجه تسمیه خون‌بس احتمالاً جلوگیری و بند آوردن خونریزی‌هایی است که پیامد قتل اولیه و در مقام انتقام از سوی طرفین صورت می‌گیرد. اما خون‌صلح در اصطلاح پاسخی جامعوی به قتل از سوی جامعه محلی و در جهت ترمیم شکاف به‌وجودآمده است؛ به این شکل که در این سنت و طی مراسمی خاص بزرگان و ریش‌سفیدان با به همراه داشتن کارد و قرآن، قاتل را دست‌بسته نزد خونداران حاضر کرده تا اینکه آنها او را قصاص کرده یا به عظمت قرآن او را ببخشند.

۱. دهخدا، علی‌اکبر، فرهنگ متوسط دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۹۰، ص. ۱۲۰۲.

۱-۲. تاریخچه خون‌صلح

در جوامع بشری گذشته بسیاری از مردم در جهت حفظ سنت‌ها و قوانین خود از کتابت آنها بر سنگ و غیره استفاده می‌کردند. با این حال فرهنگ‌هایی نیز وجود داشته‌اند که برای نگارش و ثبت سنت‌هایشان به‌طور مکتوب ارزش چندانی قائل نبوده‌اند.^۱ شاید به همین دلیل، درخصوص مبدأ تاریخی خون‌صلح مدرکی قابل استناد و یا سندی مکتوب متعلق به یک دوره زمانی خاص در دست نیست و آنچه در این مورد عنوان می‌گردد مبنایی روایی-شفاهی دارد. برخی از نویسندگان با ذکر وقایعی تاریخی، آغاز این سنت و نیز سنت فصل را اوایل دوره اسلامی یا دوران جاهلیت می‌دانند.^۲ خانم شکوفه ماسوری در مقاله‌ای با عنوان «خی‌صل می‌نویسد: درباره خی‌صل حدود زمانی دقیقی در دست نیست، عده‌ای معتقدند که از قدیم‌الایام این سنت وجود داشته است و همراه و همپا با زندگی اجتماعی لرها به وجود آمده است»^۳.

۱-۳. بسترهای خون‌صلح

رسم خون‌صلح در هر جامعه‌ای قابل اجرا نیست. هر یک از جامعه‌شناسان برمبنای معیارهایی جوامع را از یکدیگر تفکیک می‌کنند و برای هر نوع ویژگی‌هایی را برمی‌شمارند. از یک طرف این تقسیم‌بندی‌ها نسبی هستند و از طرف دیگر نیز هر نوع جامعه نیز به‌طور کامل معرف یک نمونه تمام‌عیار نیست و امکان دارد چند ویژگی موردنظر را نداشته باشد. امروزه به‌ندرت می‌توان جامعه‌ای را یافت که به‌طور کامل و در تمام ابعاد با ویژگی‌های مطروحه در یک نوع هماهنگی کامل داشته باشد.

از میان مورخان قدیمی، ابن‌خلدون را می‌توان در زمره اولین کسانی دانست که به تقسیم‌بندی جوامع اشاره کرده است. اهمیت کار ابن‌خلدون در این است که بسیاری از مفاهیم به کار رفته در فلسفه تاریخ و جامعه‌شناسی نوین متأثر از اصطلاح‌ها و

۱. کینبرگ، جولیان، تاریخ حقوق کیفری بین‌النهرین، مترجمان علی‌حسین نجفی ابرندآبادی و حسین بادامچی، انتشارات سمت، ۱۳۸۳، ص. ۱۴.

۲. رجوع کنید به: عطاشنه، منصور، فصل یا رسیدگی‌های شبه‌قضایی در مناطق عرب‌نشین خوزستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال تحصیلی ۷۰-۱۳۶۹، ص. ۳۰؛ ارجمندی، غلامرضا؛ و ابوالقاسم نوروزی، «حل منازعات قومی در میان عشایر بختیاری شهرستان ایذه و رسم خون‌بری یا خون‌بس»، مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۹.

۳. ماسوری، شکوفه، «خی‌صل»، نامه انسان‌شناسی، شماره سوم، بهار و تابستان ۱۳۸۲، ص. ۷۴.

واژه‌هایی است که توسط او ابداع شده است.^۱ او جوامع را به دو دسته شهری و بدوی تقسیم می‌کند و برای هر یک ویژگی‌هایی را برمی‌شمارد. او جوامع بدوی را دارای ویژگی‌هایی همچون اکتفا به ضروریات زندگی، جمعیت کم، تقسیم کار و تخصص ساده، عصبیت قومی و مذهبی، عدم تغییر یا محدود بودن تغییرات در آداب و رسوم و عادات رایج، کنترل اجتماعی غیررسمی، رهبریت دموکراتیک و در مقابل جامعه شهری دارای ویژگی‌هایی از جمله زندگی مرفه و تجملاتی، جمعیت زیاد با تراکم بالا، مشاغل متنوع، تقسیم کار پیچیده، تخصصی شدن امور، اختلاط قومی، عصبیت ضعیف، کجروی و دارای صفات ناپسند، غیرمذهبی، دارای تغییر و تحول زیاد، کنترل اجتماعی رسمی با استفاده از قوانین بازدارنده و به‌وسیله حکومت و تمرکز قدرت می‌دانست.^۲

امیل دورکیم جامعه‌شناس فرانسوی نیز در کتاب تقسیم‌کار اجتماعی جوامع را به دو دسته تقسیم می‌کند و برای هر یک ویژگی‌هایی ذکر می‌کند. دیدگاه اصلی دورکیم در این کتاب این بود که جوامع از حالتی ساده و غیر تخصصی (مکانیکی) به سوی شکلی پیچیده و کاملاً تخصصی شده (ارگانیک) حرکت می‌کنند.^۳

او معتقد است که همبستگی و نوع‌دوستی در این دو جامعه متفاوت است. در جوامع دسته اول او معتقد است که انسجام درونی جوامع مکانیکی ناشی از نیرو یا قدرت وجدان جمعی است. وجدان جمعی روی هم‌رفته یکپارچه است و لذا این الزامات و فشارهای بیرونی (ناشی از وجدان جمعی) و سرزنش جمعی یا اخطار و تقبیح مردم نقش بسیار قوی در حفظ انسجام جامع دارد، زیرا جرم این انسجام را از بین می‌برد. در جامعه مکانیکی همبستگی از راه همانندی است و افراد در آن هنوز نمایش اجتماعی پیدا نکرده‌اند. مباحث مربوط به همبستگی دورکیم با عصبیت ابن‌خلدون مشابهت نزدیکی دارد، زیرا هر دو میزان انسجام و حالت اجتماعی را که فرد در عین فردیت و شخصیت متمایز خود طوری در جامعه‌اش جایگزین و ادغام می‌شود که گویی در آن منحل شده است به مفهومی به نام همبستگی یا عصبیت نسبت می‌دهند.^۴

۱. شیخ، محمدعلی، «ابن‌خلدون و فلسفه تاریخ و اجتماع»، مجله آینه معرفت، شماره ۱۸، بهار ۱۳۸۸، ص. ۵۷.

۲. ابن‌خلدون، عبدالرحمن، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، جلد دوم، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هشتم، ۱۳۷۵، ص. ۲۳۴.

۳. ویلیامز، فرانک پی؛ و ماری لین دی مک شین، نظریه‌های جرم‌شناسی، ترجمه حمیدرضا ملک-محمدی، میزان، چاپ سوم، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۵.

۴. توسلی، غلامعباس، «دورکیم و تقسیم‌کار اجتماعی»، مجله نشر دانش، شماره ۵ و ۶، آبان ۱۳۶۰، ص. ۲۷.

در جامعه مکانیکی مجموعه‌ای از باورها و احساسات مشترک در بین افراد حکم‌فرماست. هر مقدار که این احساسات و باورهای مشترک در بین افراد (وجدان جمعی) قوی‌تر باشد، نقض آن واکنش شدیدتری را از سوی افراد جامعه برمی‌انگیزد. در این جوامع نوعی همبستگی رواج دارد که افکار و گرایش‌های شخصی اعضای آن بیشتر است. به عبارت دیگر همبستگی مکانیکی در جایی رواج دارد که حداقل تفاوت‌های فردی وجود داشته باشد و اعضای جامعه از نظر دلبستگی به خیر همگانی بسیار همسان یکدیگر باشند. همبستگی ناشی از همانندی، زمانی به اوج خود می‌رسد که وجدان فردی یکایک اعضای جامعه منطبق با وجدان جمعی پرورش یابد و با آن تقریباً یکی شود. در جوامع مکانیکی تقسیم‌کار ابتدایی است و همکاری میان افراد جامعه زیاد است. علائم مشخصه این جوامع وجود ارزش‌های یکسان، انسجام اجتماعی، همدردی میان افراد، تبعیت از رسوم اخلاقی و ... است. افراد قبایل ابتدایی و اعضای یک روستا را می‌توان نمونه‌هایی از جوامع مکانیکی دانست.

اما صورت متمایز و مقابل همبستگی مکانیکی، همبستگی ارگانیکی است. در این نوع جوامع تقسیم‌کار پیچیده است و برخلاف نوع قبلی، با تکثر و فنی شدن مشاغل مواجه هستیم. این جامعه سرکوبگر بوده و خطاکار در آن مجازات می‌شود. انواع مجازات‌های زاجره و تنبیهی در آن وجود دارد.

همبستگی ارگانیک نه از همانندی جامعه بلکه از تفاوت‌هایشان پرورش می‌یابد. این نوع همبستگی فرآورده تقسیم‌کار است. اعضای این جامعه به وظایف و نقش‌های تمایز یافته به شدت وابسته می‌باشند. وابستگی متقابلشان بیشتر است و کمتر به باورهای مشترک می‌رسند. در جوامع با ساختار ارگانیک، حقوق کیفری جنبه سرکوبگر داشته و خطاها یا جرم را کیفر می‌دهند؛ اما در جوامع مکانیکی حقوق ترمیمی که ذات آن به کیفر رساندن افراد به دلیل تخطی‌شان از قواعد اجتماعی نیست، بلکه احیاء امور در صورت ارتکاب خطا یا ایجاد همکاری بین افراد است، حاکم می‌باشد.

با توجه به مباحث قبل باید گفت که رسم خون‌صلح را باید در میان جوامع بدوی و مکانیکی یافت.

۴-۱. مراحل و چگونگی اجرای خون‌صلح

خون‌صلح هنگامی شروع می‌شود که قتل واقع شود. هرچند در سایر جرایم نیز ریش‌سفیدان (میانجی‌گران) اقدام به وساطت کرده و اختلافات را حل می‌کنند و تقریباً

به غیر از اختلافاتی جزئی به خصوص در اجرای مراسم خاص خون‌صلح فرآیندی یکسان را در جهت اخذ رضایت طی می‌نمایند.

پس از وقوع قتل افراد طایفه مقتول باید رابطه خود را با طایفه قاتل قطع کنند و اگر دیدار میان افراد طایفه مقتول با افراد طایفه قاتل ثابت شود، به‌عنوان خبرچینی آن فرد یا هر وابسته دیگر مورد بی‌حرمتی قرار می‌گیرد.^۱

اقوام مقتول با تجمع در خانه بازماندگان او و ابراز همدردی در جهت انتقام‌جویی اعلام آمادگی می‌کنند. به‌طور کلی واکنش اقوام مقتول به گونه‌ای است که ارتکاب خیلی از جرایم را در آن وضعیت مباح می‌دانند.

معمولاً قاتل و خانواده او در این زمان به محل دیگری نقل مکان می‌کنند که اقدامی مناسب در جهت پیشگیری از تکرار جرم می‌باشد. در بعضی موارد قاتل خود را به مقامات رسمی معرفی می‌کند و بازداشت می‌شود. در این مورد بازداشت موقت وسیله‌ای برای تأمین امنیت او و مصون نگاه‌داشتن وی از انتقام بزه‌دیدگان یا بستگان اوست و بدین ترتیب سلب موقت آزادی متهم به نفع او و برای کمک به اوست.^۲

به هر حال بعد از وقوع قتل فضای متشنجی به وجود می‌آید. در این میان نقش ریش‌سفیدان بسیار پررنگ می‌شود. ریش‌سفیدان و بزرگان قبایل با رفت و آمد و چانه‌زنی در پی منصرف کردن خانواده مقتول از تقاضای قصاص یا حتی انتقام هستند.

این رفت و آمد بزرگان آن قدر ادامه می‌یابد تا بالاخره خانواده مقتول کم‌کم متقاعد می‌شوند؛ البته پس از سپری شدن مدت زمانی نسبتاً طولانی که در آن مدت احساسات ناشی از به قتل رسیدن فرزندشان کم‌کم تسکین می‌یابد.^۳ پس از موفقیت در اخذ رضایت، جلساتی جهت تعیین مقدار خون‌بها و دیگر مسائل تشکیل می‌شود. اخذ خون‌بها و نوع آن با تحول جوامع تغییر یافته است. در روزگار قدیم و زندگی روستایی اولین موضوعی که خانواده مقتول در این جلسات روی آن اصرار و پافشاری می‌کردند مسأله زمین‌های کشاورزی، باغ‌ها و سایر مایملک قاتل یا قاتلان به‌عنوان دیه است و آن هم در هر منطقه‌ای معیار خاصی دارد؛ زیرا زندگی یک کشاورز به زمین بستگی دارد و

۱. ارجمندی و نوروزی، پیشین، ص. ۲۲.

۲. خالقی، علی، آیین دادرسی کیفری، چاپ ششم، موسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۹.

۳. عطاشنه، پیشین، ص. ۷۴.

در صورت اخذ زمین، زندگی در روستا برایش مشکل خواهد شد. بنابراین تصمیم به کوچ به محل دیگر می‌گیرد.^۱

میزان خون‌بها با توجه به عرف و به صورت قراردادی تعیین می‌گردد و در شهرها معمولاً به صورت وجه نقد رایج است. در عشایر بختیاری شرق لرستان دیه قتل را در قالب «کالات، خون‌بها» از قاتلان می‌گیرند. «کالات» جدای از دیه اصلی است و عبارت است از ملک و محلی که خانواده قاتل در جوار بازماندگان مقتول دارند، احشام و گوسفندانی که در روزهای اولیه حادثه از قبیله قاتل به غارت رفته‌اند و هر آن چه بخواهند و در مجلس توافق کنند.^۲ به ازدواج در آوردن دختری از خانواده قاتل به یکی از افراد خانواده مقتول نیز می‌تواند از جمله موارد خون‌بها یا خون‌بس باشد.

پس از توافقات صورت گرفته و تلاش‌های خالصانه ریش‌سفیدان، روز مشخصی جهت اجرای مراسم تعیین می‌شود. اجرای مراسم خاص خون‌صلح فقط مخصوص جرم قتل است و در این جرم اجرا می‌شود. هر چند فرآیند میانجی‌گری ریش‌سفیدان در جهت اخذ رضایت با اختلافاتی جزئی در همه جرایم یکسان است. معمولاً زمان اجرای مراسم در یک روز تعطیل یا یکی از اعیاد است و مکان آن نیز با توجه به عرف مناطق مختلف، متفاوت است. در مناطق روستایی در سیاه‌چادرهایی که مهیای این امر گردیده یا در منزل خانواده مقتول برگزار می‌شود. در شهر کرمانشاه از مساجد، حسینیه‌ها، تالارهای پذیرایی و حتی سالن‌های ورزشی استفاده می‌شود. به‌عنوان نمونه در سال ۱۳۹۰ با حضور وزیر دادگستری، چندین مراسم خون‌صلح در سالن ورزشی امام خمینی (ره) کرمانشاه برگزار شد. در این مراسم صدها نفر از اهالی و بزرگان عشایر و طوایف به همراه مسئولان محلی دعوت می‌شوند تا مراسم دیرینه خود را با شکوه خاصی برگزار کنند.

هزینه برپایی مجلس مانند قند و چای، برنج و دیگر موارد معمولاً به‌عهده قاتل یا اقوام او است. هر قدر مقتول سرشناس‌تر باشد، انجام مراسم هزینه بیشتری دارد و مسلماً افراد بیشتری در انجام مراسم حضور خواهند داشت. در روز مراسم، قاتل و نزدیکان او طی مراسم و مراحل خاصی به حضور بازماندگان مقتول برای صلح می‌روند. البته تعداد زیادی از افراد چابک و قوی در جهت تأمین امنیت و جلوگیری از هرگونه صدمه آنها را همراهی می‌کنند. بنابراین نوعی تعاون عمومی در گرفتاری‌ها باعث

۱. ماسوری، پیشین، ص. ۸۰.

۲. گودرزی، حسین، سیمای عشایر شرق لرستان، انتشارات ترسیم، ۱۳۷۴، ص. ۱۳۷.

می‌شود فشار عواقب خاص یک قتل قبیله‌ای متوجه عده معدودی نباشد و فرد خاطی در پناه طایفه خود قرار گیرد.

در روز مراسم با اجرای مراسم سوگواری از قبیل نواختن ساز و دهل (چمری)، سرودهای محلی (مور و شیون و زاری) در مقابل یکدیگر قرار گرفته و نسبت به هم ادای احترام می‌کنند. در این هنگام در حضور اولیاء دم مقتول فاتحه‌ای خوانده و چند لحظه‌ای همه چشم‌ها را به زمین دوخته و یارای نگاه همدیگر را ندارند. در ادامه گروهی از ریش‌سفیدان قاتل کفن‌پوش را با دستان بسته (در جهت شفاعت بهتر و ترحم بازماندگان مقتول) و در حالی که یک جلد قرآن و چاقویی را بر روی یک سینی نهاده‌اند، همراهی کرده و به سمت اولیای دم می‌روند. با این پیام که یا قاتل را به عظمت قرآن و آبروی ریش‌سفیدان مورد بخشش قرار داده و یا با چاقو وی را قصاص کنند. اولیاء دم نیز با بوسیدن قرآن قاتل را مورد عفو قرار می‌دهند. در مراسم خون‌صلح به خصوص در روستاهای استان کرمانشاه اسب یا وسیله نقلیه‌ای را که مورد استفاده مقتول بوده است به وسیله پارچه‌ای پوشانده و برخی از وسایل شخصی متوفی (معمولاً لباس‌های مقتول) را بر روی آن قرار می‌دهند. کارکرد این شیوه متوجه نمودن قاتل و دیگر افراد شرکت‌کننده در مراسم نسبت به بزرگی صدمه ناشی از قتل و غیرقابل جبران بودن آن است. البته در برخی موارد دیگر که مراسم خون‌صلح به شکل دیگری اجرا شده، روایت شده است که پس از ورود قاتل و اقوام او به محل و مواجهه آنها با اقوام مقتول در یک فضای باز و گسترده حمله‌ای آغاز می‌شود و تقریباً همه کتک می‌خورند؛ علی‌الخصوص قاتل و نزدیکانش. باید ذکر شود که رسم چنین است که همراهان قاتل و محافظان فقط می‌توانند از خود دفاع کنند، اما اجازه جواب متقابل را ندارند. گاه افرادی اقدام به تیراندازی هم می‌کنند که بلافاصله جلوی آنان گرفته می‌شود؛ بالاخره در میان این زدوخورد، گروه راه خود را به سختی به سوی چادرهایی که برای مراسم خون‌صلح تدارک دیده شده است می‌پیمایند و سرانجام همه زخمی و خسته به محل استقرار اولیه می‌رسند. سیاه‌چادرهایی برای استقرار اولیه قاتل و همراهان و محافظین و کدخدایان در نظر گرفته شده که اغلب مفروش نیستند و حتی خار نیز در کف آن پهن کرده‌اند.^۱ پس از انجام مراسم خون‌داران، مدعوین، همراهان قاتل و سایر اقوام همگی در یک نشست صمیمی بر روی یک سفره ولیمه‌ای تناول می‌کنند که این امر نیز نشانی بر رفع کدورت‌های دیرینه می‌باشد.

۱-۵. پذیرش قاتل در جامعه از دیدگاه عدالت ترمیمی

۱-۵-۱. مفهوم عدالت ترمیمی

عدالت ترمیمی فرایندی است که طی آن تمامی اشخاصی که در پدیده مجرمانه دخیل هستند، گرد هم می‌آیند تا با مشارکت همدیگر در مورد آثار و نتایج عمل مجرمانه و آینده بزه‌دیده و بزه‌کار و جامعه بعد از وقوع جرم چاره‌اندیشی کنند.^۱ هوارد زهر^۲ نیز عدالت ترمیمی را این‌گونه تعریف می‌کند: «عدالت ترمیمی فرایندی است برای درگیر نمودن - تا آنجا که امکان‌پذیر است - کسانی که دارای سهمی در یک جرم خاص هستند تا به طریق جمعی نسبت به تعیین و توجه به صدمات و زیان‌ها، نیازها و تعهدات جدید التیام و بهبود بخشیدن و راست گردانیدن امور به اندازه‌ای که امکان‌پذیر است، اقدام نمایند.^۳ هوارد زهر معتقد است که اصول عدالت ترمیمی عبارت‌اند از:

- جرم، تعدی و تجاوز نسبت به مردم و روابط میان فردی است.
- تعدی و تجاوز موجب تعهداتی است.
- اصلی‌ترین تعهد، اصلاح امور (درست کردن آنچه تخریب شده است) می‌باشد.^۴

مطابق اولین اصل، عمل مجرمانه اولاً و بالذات تعرض به مناسبات و روابط انسان‌هاست. پذیرش این اصل به معنای نادیده انگاشتن اهمیت قانون نیست، بلکه قانون راهنما و ابزار بسیار مهمی در تنظیم روابط میان افراد با یکدیگر و دولت است.^۵ علت این است که مهم‌ترین هدف قانون محافظت و دفاع از سلامت روابط انسانی است، لذا تعرض به نفس این روابط جرم است. این بزه‌دیده است که در درجه اول مورد تعرض قرار گرفته، اوست که مضروب شده، احساساتش جریحه‌دار شده و به‌طور واقعی متحمل ضرر و زیان شده است.

۱. عباسی، مصطفی، میانجیگری کیفری، انتشارات دانشور، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص. ۵۷.

2. Howard Zehr

۳. زهر، هوارد، کتاب کوچک عدالت ترمیمی، ترجمه حسین غلامی، تهران، انتشارات مجد، چاپ دوم،

۱۳۸۸، ص. ۷۴.

۴. همان، ص. ۵۱.

۵. غلامی، حسین، عدالت ترمیمی، میزان، ۱۳۸۵، ص. ۲۱.

با وقوع قتل در جوامع مقید به خون‌صلح موجی از ناآرامی و تشنج، روابط بین افراد و امنیت جامعه را دستخوش التهاب می‌کند. جامعه‌ای که وجه بارز و شاخصه آن روابط نزدیک بین افراد است، پس از وقوع قتل مستعد ارتکاب جرم می‌گردد. بنابراین در خون‌صلح اصل اول عدالت ترمیمی کاملاً مشهود است.

دومین اصل مهم عدالت ترمیمی موجب متعهد گردیدن افراد جامعه شده و به دنبال یک سیاست جنایی مشارکتی است تا اعضای جامعه اعم از بزه‌دیدگان، بزهکاران، جامعه محلی و تقریباً تمامی کسانی که تحت تأثیر جرم قرار گرفته‌اند از اعضای خانواده، دوستان و اطرافیان بزه‌دیده و بزهکار سهمی تعیین‌کننده در تعیین سرنوشت خود داشته باشند. بدین ترتیب برخلاف عدالت کیفری کلاسیک که با توجه به اصول حاکم بر آن از جمله غیرعلنی بودن دادرسی از حضور دیگر اشخاص به استثنای بزه‌دیده و بزهکار و شهود جلوگیری می‌نماید، در عدالت ترمیمی همگی اعضای جامعه خود را متعهد به مشارکت می‌دانند. بنابراین در خلال برنامه‌های عدالت ترمیمی علاوه بر مقامات رسمی عدالت کیفری، بزهکاران و بزه‌دیدگان، خانواده‌ها و وابستگان آنها، شهود و مطلعان و دوستان، همسایگان و افراد کهنسال محترم و با نفوذ، سازمان‌ها، و نهادها و نمایندگان جامعه مدنی به صحنه تصمیم‌گیری و مشارکت فرا خوانده می‌شود. در خون‌صلح نیز بستر مناسبی برای حضور تمام کسانی که به نحوی از جرم متأثر گردیده‌اند فراهم می‌آید و دایره افراد شرکت‌کننده همانند عدالت ترمیمی، گسترده است.

سومین اصل عدالت ترمیمی بر اصلاح آنچه در اثر جرم تخریب شده است تأکید دارد. این مهم از طریق توجه به بروز نیازهای ایجادشده به وسیله جرم، نظیر آرامش، امنیت، جبران و ترمیم خسارت‌های وارده بر افراد و مناسبات انسانی، ضربه‌های روحی و معنوی و لطمات جسمانی و سایر نیازهای ایجادشده از طریق جرم امکان‌پذیر می‌گردد. بزهکار طی فرایندهای ترمیمی ضمن درک آثار ناشی از عمل مجرمانه خود و روبرو شدن با آنها با بزه‌دیدگان همدردی نموده و تمام تلاش خود را در جهت جبران این مورد به کار خواهد بست و ارزش‌های والای انسانی در وی ترمیم و احیاء می‌شود. همچنین این روش بزهکار را نسبت به آسیب و خساراتی که به وجود آورده است، مسئولیت‌پذیر نموده و آشتی را در میان گروه‌ها به وجود می‌آورد.^۱ به این ترتیب او

۱. شیری، عباس، «فرآیندهای عدالت ترمیمی»، فصلنامه مطالعات پیشگیری از جرم، شماره اول، ۱۳۸۵، ص. ۲۲.

آگاهانه مسئولیت عمل خویش را خواهد پذیرفت. اما از طرفی از دیگر اهداف عدالت ترمیمی رسیدن به صلح و آشتی میان طرفین و ترمیم شکاف و تنش به وجود آمده است. «در حالی که پس از ارتکاب جرم، امکان اعمال مجازات و حتی اخذ انتقام از بزهکار وجود دارد، عدالت ترمیمی روشی است برای حصول به توافق و حل و فصل سازنده و مفیدی که در نتیجه اجرای آن بزهکار نه مغضوب و نه مظلوم تلقی می‌گردد. وی باید با احساس مسئولیت و ندامت نسبت به جبران آثار زیان‌بار جرم اقدام کند تا امکان ترمیم روابط گسسته شده فراهم گردد.»^۱

در بررسی اصل سوم عدالت ترمیمی و فقدان یا وجود آن در خون‌صلح باید گفت صدمه اولیه در قتل که همان کشته شدن انسانی بی‌گناه است، برگشت‌ناپذیر است. اما در کنار این آسیب، تنش و ناآرامی ناشی از آن در جامعه اگر نگوییم بیشتر از صدمه ناشی از فقدان قاتل است، کمتر از آن هم نیست. در راستای بهبود این اوضاع قاتل با پذیرفتن آگاهانه مسئولیت خود، پرداخت خون‌بها، کسب تکلیف کردن از بزرگان و اولیای دم و هر روشی که با توجه به شرایط موجود توسط ریش‌سفیدان مناسب تشخیص داده شود، موجب فروکش نمودن حس انتقام‌جویی بزه‌دیدگان می‌گردد. پس از این اقدامات شرایط مساعدی برای ایجاد صلح و آشتی فراهم می‌آید، به نحوی که در قریب به اتفاق موارد شاهد بازگشت آرامش به جامعه هستیم. با توجه به اصول عدالت ترمیمی می‌توان گفت فرد قاتل که در همان جامعه تا حدود زیادی مورد بخشش قرار گرفته است، پس از ترمیم تشنج به وجود آمده، می‌تواند به زندگی خود در جامعه ادامه دهد. البته یک نکته را نباید فراموش کرد و آن این است که در صورتی که خون‌بها از نوع ازدواج باشد، چنین اقدامی اگر چه ممکن است از وقوع اختلافات بعدی تا حدود زیادی جلوگیری کند، ولی در صورت عدم تمایل زن به ازدواج مذکور در غیر ترمیمی بودن آن تردید نیست.^۲

۲. یافته‌های میدانی

در این قسمت یافته‌های میدانی به شکل جداول و نمودارهایی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

۱. غلامی، پیشین، ص. ۲۲.

۲. همان، صص. ۲۰۶-۲۰۷.

۲-۱. پذیرش قاتلان توسط جامعه

جدول ۱: میزان پذیرش قاتلان در جامعه پس از اجرای مراسم خون‌صلح

درصد	تعداد	قاتلان پس از اجرای مراسم مورد پذیرش جامعه قرار گرفتند
قاتلان و خانواده آنها		
۶۰,۰	۹	بله
۴۰,۰	۶	تا حدودی
خانواده مقتولان		
۷۳,۳	۱۱	بله
۲۶,۷	۴	تا حدودی
ریش سفیدان		
۷۰,۶	۳۶	بله
۲۹,۴	۱۵	تا حدودی

بررسی این موضوع که «آیا پس از اجرای مراسم، قاتلان مورد پذیرش جامعه قرار می‌گیرند؟» از نظر قاتلان و خانواده آنها نشان داد که ۶۰/۰ درصد افراد پاسخ مثبت دادند و ۴۰/۰ درصد افراد گزینه تا حدودی را اعلام نمودند. بررسی این مورد از نظر خانواده مقتولان نشان داد که ۷۳/۳ درصد افراد پاسخ مثبت دادند و ۲۶/۷ درصد افراد گزینه تا حدودی را اعلام نمودند. در بین ریش‌سفیدان نیز ۷۰/۶ درصد افراد پاسخ مثبت دادند و ۲۹/۴ درصد گزینه افراد تا حدودی را اعلام نمودند. جالب اینکه هیچ‌یک از افراد گزینه منفی را انتخاب نکرده‌اند که بیانگر مقبول بودن رسم خون‌صلح در بین جامعه می‌باشد.

۲-۲. وضعیت زندگی قاتلان پس از اجرای مراسم خون‌صلح

جدول ۲: وضعیت زندگی قاتلان پس از اجرای مراسم خون‌صلح

درصد	تعداد	وضعیت زندگی قاتلان پس از اجرای مراسم خون‌صلح
		قاتلان و خانواده آنها
۱۰۰	۱۵	زندگی معمولی
		خانواده مقتولان
۱۰۰	۱۵	زندگی معمولی
		ریش سفیدان
۱۹,۶	۱۰	بی‌پاسخ
۸۰,۴	۴۱	زندگی معمولی

بررسی وضعیت زندگی قاتلان پس از اجرای مراسم خون‌صلح از نظر قاتلان و خانواده آنها نشان داد که ۱۰۰٪ درصد این افراد گفتند که زندگی عادی و معمولی دارند. وضعیت برای خانواده مقتولان نیز همین گونه است. اما بررسی این مورد از نظر ریش‌سفیدان نشان داد که ۸۰/۴ درصد افراد گزینه زندگی عادی و معمولی را انتخاب نموده‌اند؛ جالب اینکه هیچ‌یک از افراد گزینه زندگی سخت و بد را انتخاب نکرده‌اند.

۲-۳. بررسی امنیت و آرامش پس از اجرای مراسم

جدول ۳: بازگشت امنیت و آرامش پس از اجرای مراسم

درصد	تعداد	وضعیت بازگشت امنیت به جامعه پس از اجرای مراسم خون‌صلح
		قاتلان و خانواده آنها
۴۶,۷	۷	بله
۵۳,۳	۸	تا حدودی
		خانواده مقتولان
۱۰۰	۱۵	بله
۰	۰	تا حدودی
		ریش سفیدان

بی پاسخ	۱۱	۲۱,۶
بله	۲۸	۵۴,۹
تا حدودی	۱۲	۲۳,۵

بررسی وضعیت بازگشت امنیت به جامعه پس از اجرای مراسم خون‌صلح از دیدگاه قاتلان و خانواده آنها نشان داد که ۴۶/۷ درصد افراد پاسخ مثبت و ۵۳/۳ درصد افراد گزینه «تا حدودی» را انتخاب نمودند. بررسی این مورد از دیدگاه خانواده مقتولان نشان داد که ۱۰۰/۰ درصد افراد پاسخ مثبت را انتخاب نمودند. بررسی این امر از دیدگاه ریش سفیدان نیز نشان داد که ۵۴/۹ درصد افراد پاسخ مثبت و ۲۳/۵ درصد افراد تا حدودی را انتخاب نمودند. جالب اینکه هیچ‌یک از افراد گزینه «خیر» را انتخاب نمودند.

۲-۴. عکس‌العمل جامعه محلی پس از اجرای مراسم خون‌صلح

جدول ۴: عکس‌العمل جامعه محلی پس از اجرای مراسم خون‌صلح

کیفیت عکس‌العمل جامعه محلی پس از اجرای مراسم خون‌صلح	تعداد	درصد
قاتلان و خانواده آنها		
مثبت	۱۴	۹۳,۳
تفرقه افکن	۱	۶,۷
خانواده مقتولان		
مثبت	۱۵	۱۰۰
ریش سفیدان		
بی پاسخ	۱۱	۲۱,۶
مثبت	۳۸	۷۴,۵
تفرقه افکن	۲	۳,۹

بررسی عکس‌العمل جامعه محلی پس از اجرای مراسم خون‌صلح از نظر قاتلان و خانواده آنها نشان داد که ۹۳/۳ درصد افراد پاسخ مثبت و ۶/۷ درصد افراد گزینه «تفرقه افکن» را انتخاب نموده‌اند. بررسی این مورد از نظر خانواده مقتولان نشان داد که

۱۰۰/۰ درصد افراد عکس‌العمل جامعه را مثبت دانستند و بررسی آن از نظر ریش‌سفیدان نیز نشان داد که ۷۴/۵ درصد افراد پاسخ مثبت و ۳/۹ درصد افراد گزینه «تفرقه‌افکن» را انتخاب نمودند. جالب اینکه هیچ‌یک از افراد گزینه منفی را انتخاب نکردند.

۲-۵. رفتار بزه‌دیدگان پس از اجرای مراسم خون‌صلح

جدول ۵: رفتار بزه‌دیدگان پس از اجرای مراسم خون‌صلح

درصد	تعداد	رفتار بزه‌دیدگان پس از اجرای مراسم خون‌صلح
		قاتلان و خانواده آنها
۹۳,۳	۱۴	فراموش کردن واقعه و رفتار عادی
۶,۷	۱	فراموش نکردن واقعه و رفتار غیرعادی
		خانواده مقتولان
۹۳,۳	۱۴	فراموش کردن واقعه و رفتار عادی
۶,۷	۱	فراموش نکردن واقعه و رفتار غیرعادی
		ریش‌سفیدان
۹۲,۲	۴۷	فراموش کردن واقعه و رفتار عادی
۷,۸	۴	فراموش نکردن واقعه و رفتار غیرعادی

بررسی رفتار خانواده مقتولان پس از اجرای مراسم خون‌صلح نشان داد که ۹۳/۳ درصد افراد فراموش کردن واقعه و رفتار عادی و ۶/۷ درصد افراد فراموش نکردن واقعه و رفتار غیرعادی را انتخاب نمودند. در بین دو گروه دیگر (خانواده قاتلان و نیز ریش‌سفیدان) نیز وضعیت تقریباً همین‌گونه است. ملاحظه می‌شود که نظر به اینکه مراسم خون‌صلح مراسمی پذیرفته‌شده و دارای قدمت فراوان می‌باشد؛ در صورت اجرا، مردم این مناطق به آن متعهد بوده و مفاد آن را محترم شمرده و نسبت به آن پایبند می‌باشند.

نتیجه‌گیری

خون‌صلح یا خون‌بس از جمله مراسم عرفی-قبیله‌ای است که تا حد زیادی به مباحث جزایی و جرم‌شناسی ارتباط پیدا می‌کند. این مراسم که طی آن قاتل در ازای چیزی یا بدون مابه‌ازا بخشیده می‌شود، از قصاص قاتل جلوگیری می‌کند و باعث می‌شود وی دوباره به اجتماع باز گردد. اینکه انتظار داشته باشیم که قاتل بخشیده‌شده، به‌طور کامل همان زندگی قبلی را در پیش بگیرد و دیگران به‌طور کامل واقعه را فراموش کرده و با قاتل مانند قبل رفتار کنند، چه‌بسا دور از واقعیت باشد. ولی خون‌صلح به هر حال تأثیرات مثبتی دارد. بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد که افراد درگیر در اجرای مراسم خون‌صلح از جمله خانواده قاتلان، مقتولان و نیز ریش‌سفیدان نسبت به بازگشت آرامش و امنیت به جامعه پس اجرای مراسم خون‌صلح اصولاً خوشبین بوده‌اند، به‌طوری که ۶۰/۰ درصد پاسخ‌دهندگان نتیجه را کاملاً مثبت دانسته‌اند و ۴۰/۰ درصد پاسخ‌دهندگان تا حدودی با قابل‌پذیرش بودن آن موافق بوده‌اند. بررسی این مورد از نظر خانواده مقتولان نیز نشان داد که ۷۳/۳ درصد افراد پاسخ مثبت دادند و ۲۶/۷ درصد افراد گزینه «تا حدودی» را انتخاب نمودند. همچنین در میان ریش‌سفیدان ۷۰/۶ درصد افراد پاسخ مثبت دادند و ۲۹/۴ درصد افراد نیز گزینه «تا حدودی» را برگزیدند.

از طرف دیگر قاتلان نیز توانسته‌اند پس از اجرای مراسم خون‌صلح زندگی عادی در پیش گیرند؛ به‌طوری که بررسی وضعیت زندگی قاتلان پس از اجرای مراسم خون‌صلح در استان کرمانشاه نشان داد که در میان قاتلان و خانواده آنها ۱۰۰/۰ درصد افراد گفتند که زندگی عادی و معمولی دارند. همچنین از نظر خانواده مقتولان ۱۰۰/۰ درصد پاسخ‌دهندگان زندگی قاتلان را عادی و معمولی توصیف نمودند. بررسی این مورد از نظر ریش‌سفیدان نشان داد که ۸۰/۴ درصد افراد گزینه «زندگی عادی و معمولی» را انتخاب نموده‌اند. جالب اینکه هیچ‌یک از افراد گزینه «زندگی سخت و بد» را انتخاب نکرده‌اند.

بررسی رفتار بزه‌دیدگان پس از اجرای مراسم خون‌صلح نیز نشان داد که بیشتر آنها توانسته‌اند با فراموش کردن واقعه، به زندگی عادی خود برگردند؛ به‌طوری که بررسی رفتار بزه‌دیدگان پس از اجرای مراسم خون‌صلح نشان داد که ۹۲/۲ درصد افراد فراموش کردن واقعه و رفتار عادی و ۷/۸ درصد افراد فراموش نکردن واقعه و رفتار غیرعادی را انتخاب نمودند.

این موارد نشان می‌دهد که خون‌صلح علی‌الاصول دارای نقشی ترمیم‌کننده است که نتایج مثبت آن می‌تواند قاتل و خانواده او، خانواده مقتول و جامعه محلی را دربرگیرد، اگرچه در مواردی نیز دارای کارکردهای نامناسب و غیراصولی است؛ مانند جایی که دختری از خانواده قاتل به اجبار به نکاح پسری از خانواده قاتل در می‌آید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، جلد دوم، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هشتم، ۱۳۷۵.
- ارجمندی، غلامرضا؛ و ابوالقاسم نوروزی، «حل منازعات قومی در میان عشایر بختیاری شهرستان ایذه و رسم خون‌بری یا خون‌بس»، مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۸۹.
- توسلی، غلامعباس، «دورکیم و تقسیم‌کار اجتماعی»، مجله نشر دانش، شماره ۵ و ۶، آبان ۱۳۶۰.
- خالقی، علی، آیین دادرسی کیفری، چاپ ششم، موسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۸۹.
- دهخدا، علی‌اکبر، فرهنگ متوسط دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۹۰.
- زهر، هوارد، کتاب کوچک عدالت ترمیمی، ترجمه حسین غلامی، تهران، انتشارات مجد، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
- شیخ، محمدعلی، «ابن خلدون و فلسفه تاریخ و اجتماع»، مجله آینه معرفت، شماره ۱۸، بهار ۱۳۸۸.
- شیری، عباس، «فرآیندهای عدالت ترمیمی»، فصلنامه مطالعات پیشگیری از جرم، شماره اول، ۱۳۸۵.
- عباسی، مصطفی، میانجیگری کیفری، انتشارات دانشور، چاپ اول، ۱۳۸۲.
- عطاشنه، منصور، فصل یا رسیدگی‌های شبه‌قضایی در مناطق عرب‌نشین خوزستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال تحصیلی ۷۰-۱۳۶۹.
- غلامی، حسین، عدالت ترمیمی، میزان، ۱۳۸۵.
- کیپنبرگ، جولیان، تاریخ حقوق کیفری بین‌النهرین، مترجمان علی حسین نجفی ابرندآبادی و حسین بادامچی، انتشارات سمت، ۱۳۸۳.
- گودرزی، حسین، سیمای عشایر شرق لرستان، انتشارات ترسیم، ۱۳۷۴.
- ماسوری، شکوفه، «خی‌صُل»، نامه انسان‌شناسی، شماره سوم، بهار و تابستان ۱۳۸۲.
- میرمحمد صادقی، حسین، جرایم علیه اشخاص، میزان، چاپ دوم، بهار ۱۳۸۷.
- نجفی‌ابرندآبادی، علی حسین، تقریرات جامعه‌شناسی جنایی، به کوشش مهدی صبوری‌پور، دوره کارشناسی‌ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، نیمسال دوم سال تحصیلی ۸۴-۱۳۸۳.